

Pradolina Toruńsko-Eberswaldzka drogą przemieszczania się społeczności prahistorycznej

Jarosław Rola

*Muzeum Okręgowe im. Stanisława Staszica, ul. Browarna 7, 64-920 Piła
e-mail: jrola@muzeum.pila.pl*

Abstract: The subject of this elaboration is an analysis of distribution of archaeological objects in Toruń-Eberswalde Pradolina between Nakło upon Noteć and Czarnków from the neolithic period to the Middle Ages, and even to modern history. It was indicated that the Pradolina did not constitute the communication barrier.

Key words: archaeological sites, archaeological object, Pradolina, communication barrier, the neolithic period, the Middle Ages, settlement

Najbardziej wyrazistą – pod każdym względem – jednostką geomorfologiczną powiatu pilskiego jest Dolina Środkowej Noteci. Położona między Nakłem nad Notecią a Czarnkowem jest fragmentem Pradoliny Toruńsko-Eberswaldzkiej, a równocześnie – poza terenem gminy Ujście – stanowi południową granicę tego powiatu.

Od drugiej połowy XIX w. obszar Doliny Środkowej Noteci i jej obrzeża stał się areną coraz liczniej dokonywanych, a z czasem także dokumentowanych odkryć przypadkowych (np. Ausstellung 1909), zaś w ostatnich dziesięcioleciach XX w. także systematycznych badań archeologicznych (Rola 2009 i cytowana tam literatura). W ich rezultacie w obrębie doliny Noteci oraz na jej bezpośrednim zapleczu czytelna stała się koncentracja stanowisk archeologicznych, co najmniej od neolitu do średniowiecza włącznie.

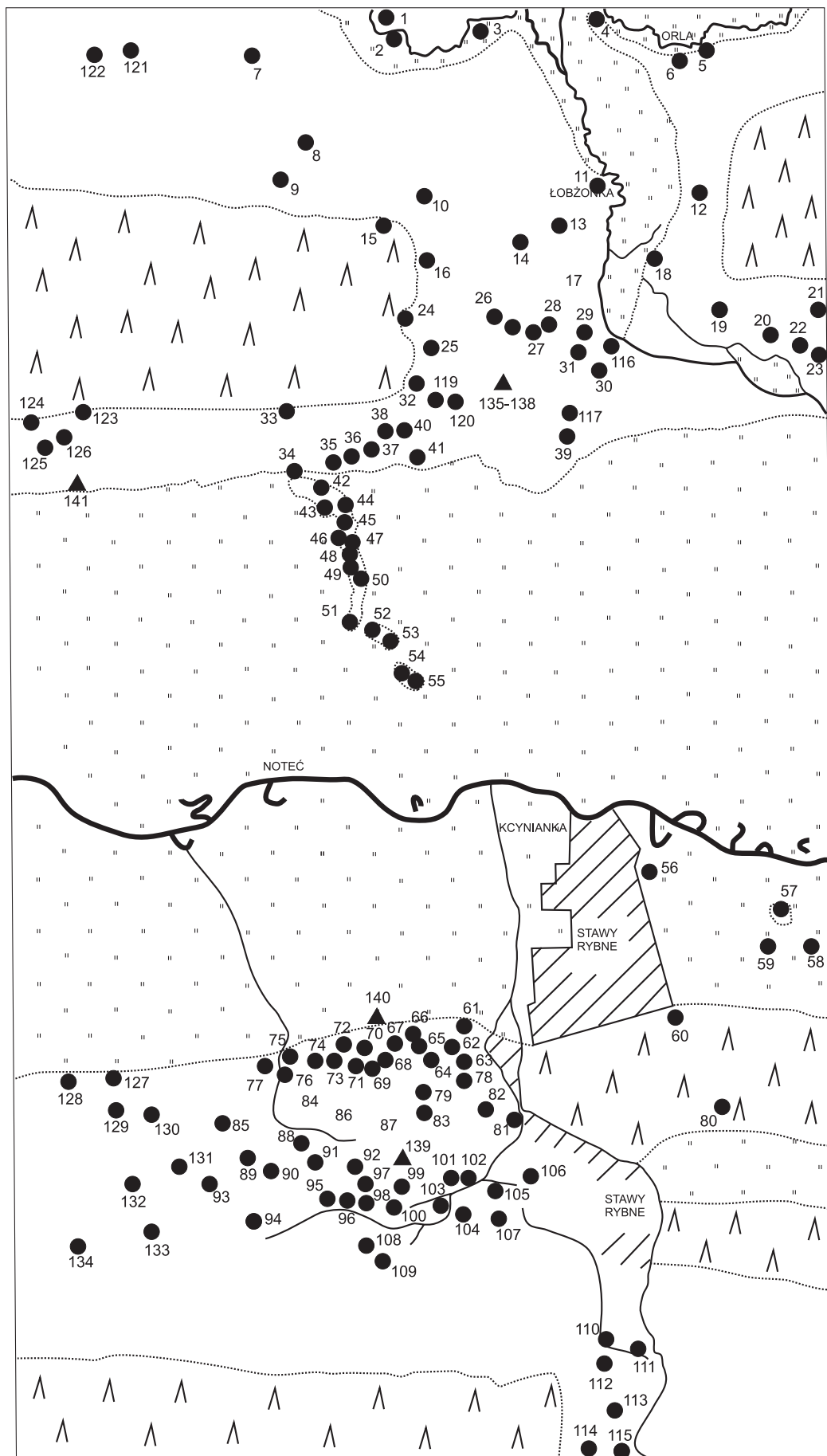
W tej sytuacji naturalne staje się pytanie o przyczyny tak konsekwentnego zainteresowania osadniczego tym terenem w ciągu ostatnich – co najmniej – 7 tys. lat. Na pewno nie ma na nie jednej odpowiedzi, zdecydował o tym splot różnych czynników. Poniżej scharakteryzowane zostaną dwa z nich – najistotniejsze zdaniem autora niniejszego tekstu.

Pierwszym jest podnoszona wielokrotnie w literaturze georóżnorodność tego terenu (np. Owsiany, Ratajczak-Szczerba 2010 i cytowana tam literatura). Dzięki niej dogodne warunki dla funkcjonowania i rozwoju znajdowały społeczności charakteryzujące się bardzo zróżnicowanymi strategiami adaptacji

środowiskowej – od ściśle wyspecjalizowanych wczesnoneolitycznych rolników, po czerpiącą pełnymi garściami z otaczającego środowiska ludność kultury łużyckiej czy czasów wczesnego średniowiecza.

Badania archeologiczne prowadzone w rejonie nadnoteckiej przeprawy w Żuławce Małej dostarczyły dwóch wartych przywołania przykładów na sposób gospodarczego wykorzystywania georóżnorodności doliny Noteci w późnym neolicie. Pierwszy z nich związany jest ze społecznością tak zwanej kultury amfor kulistych. Po obu stronach Noteci funkcjonowały tu dwa skupiska ludności tej kultury. Tworzyły one jeden mikroregion osadniczy (względnie stanowiły wspólną część nieco większej grupy mikroregionalnej). Obie grupy, eksploatując dwa różne ekosystemy (na południu bardziej suchy, na podłożu piasków i żwirów, zaś na północy o środowisku wilgotnym, na podłożu ciężkich glin), ściśle ze sobą współpracowały i uzupełniały się wzajemnie. Można przypuszczać, że oprócz kooperacji w zakresie ewentualnej obrony czy konserwacji technicznych zabezpieczeń przeprawy (ryc. 1) współpraca dotyczyła sfery gospodarczej. W przypadku tej ostatniej dochodziło do lokalnej wymiany nadwyżek żywnościowych, być może także surowców i paszy (Rola 2009).

Georóżnorodność tych terenów została wykorzystana również w kontaktach między społecznościami reprezentującymi różne kultury i strategie gospodarcze. W drugiej połowie III tys. BC wyniki badań wskazują na współegzystencję społeczności osiad-

Ryc. 1. Etap badań reliktyw konstrukcji przeprawowej ludności kultury amfor kulistych w Żuławce Małej

łych (kultury amfor kulistych) i mobilnych (kultura ceramiki sznurowej). Ich funkcjonowanie nastawione było na eksploatację odmiennych ekosystemów. Trudno obecnie rozstrzygnąć, czy owa współegzystencja polegała na równoprawnej koegzystencji, czy sprowadzała się do jakichś form eksploatacji słabszego partnera, niemniej w ciągu kilku zapewne pokoleń społeczności kultury amfor kulistych uległy akulturacji i znalazły się w szerokim nurcie kultury ceramiki sznurowej (Rola 2009). Podobne relacje zachodziły zapewne także wcześniej, pomiędzy społecznościami kultur pucharów lejkowatych i amfor kulistych. W ich efekcie dochodziło tu (na przykład w okolicach Białośliwia) do powstawania ugrupowań swego rodzaju hybrydowych, łączących obie te tradycje (np. Rączkowski 1987).

Drugim czynnikiem, który przyczynił się do obserwowanej na omawianym obszarze koncentracji osadniczej, była funkcjonująca tu – co najmniej od neolitu – sieć szlaków komunikacyjno-handlowych. Powstała ona w oparciu o naturalną drożność tego terenu, której podstawą była dolina Noteci z jej równoleżnikowym przebiegiem i wyraźnie zarysowaną formą. Na przedmiotowym odcinku, leżącym w granicach powiatu pilskiego, preferowana była jej wyraźnie zarysowana północna strona.

Tę naturalną drożność pierwsze dostrzegły społeczności paleolitu schyłkowego i mezolitu, natomiast stałą osią kontaktów i komunikacji stała się ona już w neolicie, za sprawą wczesnoneolitycznych społeczności tak zwanego cyklu wstęgowego. W VI i V tys. BC utworzyły one wzdłuż doliny Noteci szlak, za którego pośrednictwem utrzymywały kontakty główne niżowe centra osadnicze tego okresu: kujawski, przycki oraz – najogólniej mówiąc – środkowo-niemiecki (np. Grygiel 2008 i cytowana tam literatura). Śladem tych relacji są „wstęgowe” enklawy osadnicze, których (w różnym stopniu rozpoznane) ślady odkryto jak dotąd w Żuławce Małej, w rejonie Białośliwia Otylina – Białośliwia – Grabionnej (Rączkowski 1987, Rola 2009) oraz Wysokiej. Utrwalony wówczas szlak komunikacyjno-handlowy przetrwał przez następne tysiąclecia. Jego znaczenie w sieci ponadregionalnej wymiany sygnalizują pojedyncze odkrycia o bardzo egzotycznym pochodzeniu, np. fragment paciorka szklanego, pochodzącego z Mezopotamii, z połowy III tys. BC, odkrytego w Żuławce Małej (najstarszy, najdalej na zachód znaleziony zabytek szklany z tego okresu; Rola 2009), czy skarb złotych ozdób z III okresu epoki brązu pochodzenia siedmiogrodzkiego, znalezione w Kaczorach (np. Kostrzewski 1923 i cytowana tam literatura). Z kontrolą tego szlaku, jak również funkcjonujących wówczas przepraw przez dolinę Noteci miały związek wczesnośredniowieczne grodziska w: Wyrzysku, Smogulcu, Wolsku (fot. 1), Miasteczku Krajeńskim oraz oczywiście w Ujściu. Ogromne, choć obecnie słabo jeszcze rozpoznane znaczenie miała

także leżąca na tej trasie przeprawa przez dolną Gwdę na wysokości Piły Kaliny–Motylewa. Wśród wymienionych wyżej grodzisk uwagę zwraca położone w Wolsku. Zlokalizowane na krawędzi doliny Noteci miało nieregularnie owalny kształt i powierzchnię sięgającą blisko 2 ha. Poza stroną południową, która z racji ukształtowania terenu nie wymagała budowy znaczących umocnień, wały grodu osiągają nawet 15 m wysokości (np. Kowalenko 1938). Niewielki zakres prac archeologicznych, ograniczony do wykopów sondażowych, nie pozwala na ścisłe datowanie czy wpisanie tego stanowiska we wczesnośredniowieczną sieć osadniczą tego terenu. Najprawdopodobniej apogeum znaczenia grodziska przypadło na drugą połowę XI w., zaś kres istnienia przyniosła jedna z wypraw Bolesława Krzywoustego na Pomorze na przełomie XI i XII w. Miejsce to była penetrowane przez – wyposażonych w detektory metali – poszukiwaczy skarbów. Obok postępującej dewastacji stanowiska rezultatem ich poszukiwań jest jedenaście monet z drugiej połowy XI w. (tzw. denary krzyżowe oraz jedna moneta czeska), które znajdują się obecnie w zbiorach Muzeum Okręgowego w Pile.

Z racji swej wąskiej specjalizacji gospodarczej, społeczności cyklu wstęgowego niezmiennie zajmowały obszary o ciężkich, żyznych glebach. Siłą więc rzeczy nie stworzyły na omawianym obszarze gęstej sieci osadniczej. Niemniej jednak w oparciu o liczne

Fot. 1. Zdjęcie lotnicze grodziska w Wolsku

jeszcze wtedy lokalne przeprawy (na podstawie badania w rejonie Żuławki Małej wiadomo, że ówczesny poziom terasy dennej leżał około 1,5–2 m poniżej obecnego) podejmowane były wyprawy na południową stronę doliny. Świadczy o tym szereg odkrytych tam „wstęgowych” narzędzi kamiennych (Smoczyńska 1953).

Wbrew do dziś powtarzanym opiniom dolina Noteci nigdy nie stanowiła bariery komunikacyjnej (w pewnych okresach była natomiast granicą kulturową, polityczną czy mentalną). Wraz z przekroczeniem barier ekologicznych przez społeczności środkowego i późnego neolitu – identyfikowane z kulturami pucharów lejkowatych i amfor kulistych – znacząco wzrosła gęstość sieci osadniczej (fot. 2). W ślad za tym na interesującym nas odcinku doliny Noteci doszło do ostatecznego ukształtowania i ustabilizowania sieci drożności. W jej obrębie najbardziej newralgiczne były rejonu przeprawowe. Równocześnie jednak miejsca te raz wybrane stawały się najbardziej stabilnymi punktami sieci szlaków – najbardziej trwałymi elementami krajobrazu kulturowego (Rola 2008, 2009, 2011). Były one niezmiennie wykorzystywane w kolejnych okresach chronologicznych, do średniowiecza i nowożytności włącznie.

Na leżącym w obrębie powiatu pilskiego odcinku doliny Noteci wyróżniają się dwie przeprawy: leżące w rejonie Ujścia–Nietuszkowa (fot. 3) oraz Żuławki Małej–Osieka n. Notecią. W obu przypadkach lokalizacja jest nieprzypadkowa i związana z wykorzystaniem pól wydmywych i wałów wydmywych w charakterze naturalnych pomostów komunikacyjnych (poruszone: Krapiec i in. 1996, Owiśniany, Ratajczak-Szczerba 2010). W oparciu o te formy, uzupełniane w razie potrzeby drewniano-ziemnymi konstrukcjami przeprawowymi (Rola 2009), powstały stabilnie wykorzystywane przeprawy. Wokół nich rozwinęły się silne skupiska osadnicze, wyraźnie zaznaczone we wszystkich okresach chronologicznych. Szczególną, trudną jeszcze obecnie do precyzyjnego

Fot. 2. Koncentracja stanowisk archeologicznych z neolitu i wczesnej epoki brązu w rejonie strefy przeprawowej w Żuławce Małej

wyjaśnienia dynamiką przemian osadniczych charakteryzuje się strefa przeprawowa Żuławki Małej–Osieka n/Notecią. Przebiegający poprzez dolinę Noteci szlak komunikacyjny od paleolitu schyłkowego do końca epoki brązu przebiegał konsekwentnie i niezmiennie wałem wydmywym, na którego północnym wierzchołku zlokalizowana jest Żuławka Mała. Z przyczyn trudnych obecnie do jednoznacznego wytłumaczenia z końcem epoki brązu – a na tych terenach także ze schyłkiem funkcjonowania kultury lużyckiej – strefa ta została całkowicie porzucona. Kolejna faza zasiedlenia tego miejsca nastąpiła dopiero w początkach XIX w., w ramach tak zwanego osadnictwa fryderycjańskiego! Porzucenie rejonu Żuławki Małej nie zakończyło funkcjonowania omawianej strefy przeprawowej. Od początków epoki żelaza jej północny przyczółek przeniesiony został o kilka kilometrów na wschód i znalazł się na terenie dzisiejszego Osieka n. Notecią. Jego obecność manifestuje się w postaci bardzo wyraźnej koncentracji stanowisk archeologicznych, obejmującej relikty osadnictwa ludności okresu halsztackiego, lateńskiego, wpływów rzymskich (zarówno kultury wielbarskiej, jak i przeworskiej), wędrowek ludów, wczesnego i późnego średniowiecza oraz okresu nowożytnego. W rezultacie dynamicznej rozbudowy Osieka od lat 70. ubiegłego wieku spora część stanowisk została bezpowrotnie zniszczona (informacje o znaleziskach w wykopach budowlanych mają bardzo nieoficjalny charakter), niemniej jednak doszło tu do bardzo znaczącego odkrycia. Na terenie dzisiejszego Muzeum Kultury Ludowej, na powierzchni nie mniejszej niż około 4–5 ha, zidentyfikowano relikty ciepłopalnego cmentarzyska. W rezultacie badań wykopaliskowych, prowadzonych w latach 1972–1977 (przez pracowników Muzeum Okręgowego w Bydgoszczy), na powierzchni około 1 ha odkryto około 450 grobów oraz blisko 200 różnych palenisk. Groby i towarzyszące im obiekty były pozostałościami co najmniej czterech nekropoli, wykorzystywanych od okresu halsztackiego do okresu wędrowek ludów (np. Skorupka 2006 i cytowana tam literatura). Niestety, z

Fot. 3. Relikty przeprawy przez Notec na wysokości Nietuszkowa – Dziembówka

trudnych do zrozumienia powodów szczegółowe rezultaty badań nie zostały dotąd opublikowane.

Poza dość dobrze rozpoznaną wyżej wymienioną strefą niezwykle obiecująco rysuje się perspektywa badań węzła komunikacyjnego znajdującego się w sąsiedztwie przepraw w rejonie Ujścia–Nietuszkowa i Piły Kaliny–Motylewa, zwłaszcza w świetle znalezisk z okresu wpływów rzymskich (np. skarb ok. 5000 srebrnych antoninianów z Piły–Leszkowa; Ciołek 2006), w tym licznie ostatnio ujawnianych odkryć przypadkowych.

Georóżnorodność doliny Noteci, na jej odcinku leżącym w granicach powiatu pilskiego, nie pozostała niezauważona przez bytujące tu społeczności pradziejowe, średniowieczne i wczesnonowożytnie. Zaobserwowana korelacja pozwala optymistycznie oceniać perspektywy interdyscyplinarnych badań łączących specjalizacje naukowe ukierunkowane na rozpoznanie przyrodniczych aspektów wspomnianej wyżej georóżnorodności Nadnotecia oraz archeologii.

Literatura

- Ausstellung., 1909. Ausstellung im Kaiser Friedrich-Museum Vor- und Frühgeschichtliche Alttertümer aus dem Gebiet der Provinz Posen. Posen.
- Ciołek R., 2006. Skarb antoninianów z Piły: skarb, kasa legionowa, czy annua munera. W: H. Machajewski, J. Rola (red.), Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych, Poznań, s. 245–251.
- Grygiel R., 2008. Neolit i początki epoki brązu w rejonie Brześcia Kujawskiego i Osłonek. T. II, cz. 3. Środkowy neolit. Grupa brzesko-kujawska kultury lendzielskiej. Łódź.
- Kostrzewski J., 1923. Wielkopolska w czasach przedhistorycznych. Poznań.
- Kowalenko W., 1938. Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej. Poznań.
- Krąpiec M., Makowiecki D., Michczyński A., Nowaczyk B., Pazdur A., Pazdur M.F., Polcynowie I. i M., Stępnik T., Suchorska-Rola M., Rola J., 1996. Drugi sezon interdyscyplinarnych badań na stan. 1 w Żuławce Małej, gm. Wyrzysk, woj. pilskie (1993) Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne IV: 23–57.
- Owsianny P.M., Ratajczak-Szczerba M., 2010. O potrzebie ochrony przyrody nieożywionej w okolicach Piły. W: M. Ratajczak-Szczerba (red.), Człowiek i środowisko. Studium multidyscyplinarne. Studia i Prace z Geografii i Geologii 19: 121–146.
- Rączkowski W., 1987. Kultury neolityczne na Pojezierzu Krajeńskim. Poznań.
- Rola J., 2008. Neolityczne szlaki i drogi nadnotecia. W: J. Bednarczyk, J. Czebreszuk, P. Makarowicz, M. Szmyt (red.), Na pograniczu światów. Studia z pradziejów międzymorza bałtycko-pontyjskiego ofiarowane Profesorowi Aleksandrowi Kośko w 60. rocznicę urodzin. Poznań, s. 461–468.
- Rola J., 2009. Późnoneolityczny węzeł komunikacyjny w strefie środkowej Noteci (Żuławka Mała, gm. Wyrzysk). Poznań.
- Rola J., 2011. Problem wyposażenia technicznego północno-zachodniego (środkoeuropejskiego) odcinka szlaków bałtycko-pontyjskiego Międzymorza: przeprawa przez Noteć w Żuławce Małej – fenomen czy przeciętność? W: A. Kośko, M. Szmyt (red.), Nomadyzm a pastoralizm w międzyczeczu Wisły i Dniepru (neolit, eneolit, epoka brązu). Poznań (w druku).
- Skorupka T., 2006. Cmentarzyska z okresu rzymskiego i wędrowek ludów w Osieku–Praczu, stan. 1, pow. Piła, woj. wielkopolskie. W: H. Machajewski, J. Rola (red.), Pradolina Noteci na tle pradziejowych i wczesnośredniowiecznych szlaków handlowych. Poznań, s. 217–229.
- Smoczyńska L., 1953. Kultura ceramiki wstęgowej w Wielkopolsce. Fontes Archaeologici Posnanienses, III: 1–84.